

Pietro U. DINI

Università di Pisa

PRIELAIDOS APIE GARSŪJŲ PROBLEMINĮ ATVEJĮ: PRŪSŲ ENCH. 89,2 *arrien* | *tlāku* (ARBA ATNAUJINTA BEZZENBERGERIO HIPOTEZĖ)*

Conjectures about a well-known problematic case: Old Prussian Ench. 89,2 *arrien* | *tlāku* (or Bezenberger's hypothesis revisited)

Anotacija. Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti tiek lingvistinį, tiek hermeneutinį klausimą – kiek įmanoma plačiau suvokiamą – ir procedūrą, kurios buvo laikomasi ankstyviausiose baltiškose Martyno Liuterio *Mažojo katekizmo* versijose. Išsamiai aptariama sudėtinga *Mažojo katekizmo* vertimo vieta – Ench. 89,1–2: *arrien* | *tlāku*, t. y. atvejis, kurį daugelis prūsistų įvairiai interpretavo, tačiau nesugebėjo pasiūlyti galutinio, įtikinamo paaiškinimo. Siekta pateikti ir kritiškai aptarti senus ir naujus spėjimus, įskaitant ir Adalberto Bezenbergerio pamirštus samprotavimus.

Raktažodžiai: baltų kalbos; senoji prūsų kalba; Enchiridionas; *arrien* | *tlāku*.

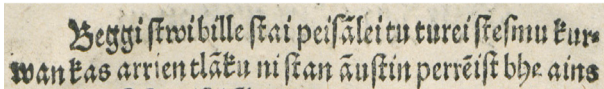
Abstract. The aim of this article is to analyse both the linguistic and the hermeneutical question – as broadly conceived as possible – as well as the procedure followed in the earliest Baltic versions of Martin Luther's *Small Catechism*. I discuss a difficult passage in the translation of the *Small Catechism* – namely Ench. 89,1–2: *arrien* | *tlāku* – in more detail, i.e. a case which many Prutenists have already interpreted in various ways but have failed to explain definitively or convincingly. I seek to present and critically discuss old and new conjectures, including the neglected proposal by Adalbert Bezenberger.

Keywords: Baltic; Old Prussian; Enchiridion; *arrien* | *tlāku*.

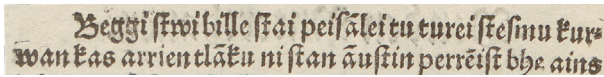
* Šio straipsnio tema buvo nagrinėjama 27-ojoje J. Jablonskio konferencijoje (Vilnius, 2022 m. spalio 6–7 d.). Už straipsnio redagavimą autorius dėkoja dr. J. Šabasevičiūtei ir prof. B. Stundžiai.

0. Įžanga

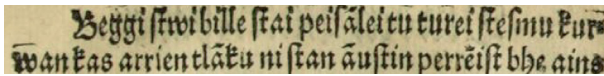
Šiame straipsnyje ketinu grįžti prie jau seniai ir labai įvairiai tiriamos problemos, tiksliau, prie vieno garsaus prūsų Enchiridiono *hapax*, minimo skyriuje *Ka stai Crixianai fwāimans | Mukinnewingins bhe Dū= | faifurgawingi preifeg= | gīt škellāntai ašt* (vok. *Was die Christen jren Lerern | und Seelforgern zu thun | schuldig feyen*), konkrečiau – būtent šiame sakinyje (Ench. 89,2):

B1 egz., 89.

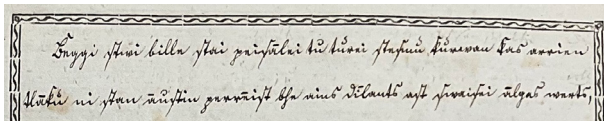

B2 egz., 257a.

D egz., 81 (= PKP 1, 201).¹

Beggi stwi bille stai peifālei tu turei stefnu kurwan kas arrien | tlāku ni stan āustin perrēift...

VH egz., 42.

*Beggi stwi bille stai peifālei tu turei stefnu kurwan kas arrien
tlāku ni stan āustin perrēift...*

Sakinys atitinka vokiečių gretutinį tekstą (vadinamąjį *Begleittext* = Luther 1561):

¹ Apie Enchiridiono egzempliorius žr. V. Mažiulio veikale PKP 1, plg. Dini (2020).

Denn es spricht die Schrift / Du solt dem
Ochsen der da Dreschet / nicht das Maul verbinden:

*Denn es spricht die Schrift / Du solt dem
Ochsen der da Dreschet / nicht das Maul verbinden*

Pažodžiui sakinys *tu turei stefmu kur= || wan kas arrien | tlāku ni stan āuſtin
perrēift*, lietuviškai skamba „tu neturi kuliančio jaučio burnos surišti“ (plg. 5).

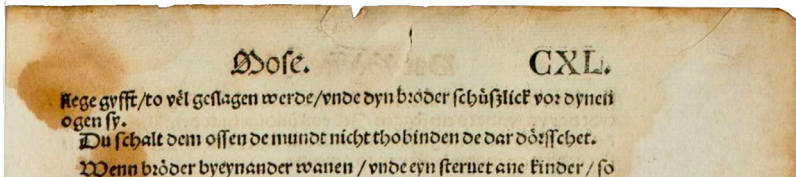
0.1. Tikslas

Anksčiau minėtame sakinyje dėmesį patraukia *hapax arrien | tlāku*, kuris kėlė ir tebekelia daug klausimų. Neatsitiktinai apie tai jau buvo daug rašyta.² Prūsistai tarpusavyje nesutaria jau dėl to, ar tai vienas žodis, ar du.

Šiuo straipsniu toli gražu nepretenduoju galutinai išspręsti iš esmės seniai kilusio ir sudėtingo klausimo. Iš tikrųjų, mano tikslas yra ribotas ir kuklus. Egzistuojančioje aiškinimų įvairovėje norėčiau iš naujo kritiškai pristatyti ir įvertinti Adalberto Bezzenbergerio prielaidą, kadangi vėlesniuose prūsistikos darbuose ji kažkaip pradingo iš akiračio. Vadinasi, šis straipsnis yra tarsi įnašas į galimą (ir būsimą) klausimo sprendimą.

0.2. Apie Liuterio tradiciją

Iš tiesų Liuterio tradicija nagrinėjamu atveju nėra nei iki galo aiški, nei vientisa tiek formaliai, tiek reikšmės atžvilgiu. Pastebima skirtumų tarp XVI amžiaus Liuterio ir Plattdeutsch (vokiečių žemaičių kalbos) versijų, pvz.:

Luther 1528, 140.

² Plg. SOPr 1, 168; SOPr 2, 11–112.

Leidimai	Vidurinės vokiečių žemaičių k.
Luther 1528, 140	<i>Du schalt dem offen de mundt nicht thobinden de dar dôrffchet.</i>
Luther 1585, 29	<i>Du schalt dem Offen de dar dôrchet / de mundt nicht thobinden.</i>
Luther 1599, E ij (a-b)	<i>du schalt dem Offe de dar drôfchet / den Mundt nicht thobinden.</i>

Anot Grimmo žodyno (DWB), vok. *da* (< *dar*) iš esmės yra vietos prieveiksmis, žymintis vietą arba, rečiau, objektą, susijusį su objektais arba įvykiais.³ Dar verta pabrėžti, kad veiksmažodis vok. *dreschen* („kulti“) yra aiškiai tranzityvinis, tačiau vokiečių tekstuose tiesioginio papildinio trūksta. Jo vietoje yra būtent dalelytė *da*.

Lübbero (1888, 74) vidurinės vokiečių žemaičių kalbos žodynas *dar(e)* priskiria tris galimas reikšmes – 1. lokalinę („da, dort; wo“); 2. temporalinę („da, als“); 3. modalinę („sofern, wenn“). Pagaliau, anot Lindowo (1998) Plattdeutsch žodyno, prieveiksmis *daar* ar *door* gali turėti tiek lokalinę (vok. „da, dort“), tiek temporalinę (vok. „da, damals“) reikšmę.

Vėlesnės Plattdeutsch Biblijos versijos irgi rodo temporalinę reikšmę, pvz., Bruno (1962) vertime: *Du sallst einem Ochsen, während er drischt, das Maul nicht verbinden*. Temporalinė reikšmė taip pat yra Wille'o (1990) vakarų vokiečių žemaičių (westniederdeutsch-ostfalisch) Biblijos vertime: *Diu draffst en Ossen bai'n Daschen keinen Muilkorf anleggen*.

Sakinys užrašytas ir kaip patarlė: *Du sollst dem Ochsen, der da drischt, nicht das Maul verbinden* (plg. Böttcher 1981, 104). Peržiūrėtuose Liuterio leidimuose taip pat siūloma ši forma.

1. Aiškinimai

Visų pirma, pravartu trumpai pristatyti vyraujančias nuomones apie *hapax arrien* | *tlāku* prūsistinėje mokslinėje literatūroje. Pateikiamą medžiagą skiriu į du laikotarpius: iki Trautmanno (1910) ir po jo.

1.1. Iki Trautmanno

Nuomonių įvairovę apie *hapax arrien* | *tlāku*, pastebėtą prūsistinėje mokslinėje literatūroje iki Trautmanno, pirma sintezuotai pateiksiu *hapax* interpretacijų pavyzdžiais, o vėliau pakomentuosiu detaliau:

³ Plg. DWB 6, 14: „einen ort, seltener einen gegenstand bezeichnend, an dem gegenstände oder vorgänge lokalisiert werden“.

Autoriai	Skaitymai	Aiškinimai
Vater 1821, 41	<i>arrien tlāku</i>	„welcher drischt“
Vater 1821, 116	<i>arrientlāku</i>	„er drischt“ – in den Vordersilbe eine Ableitung von der Wurzel des Lett. <i>art</i> , Lith. <i>arti</i> „pflügen“...
Nesselmann 1845, 87	<i>arrientlāku</i>	„er drischt“
Nesselmann 1873, 7–8, 189	<i>arrientlāku</i>	„er pflügt“ – <i>ratselhafter</i> Kompositum aus: <i>arri</i> (cfr. lit. <i>ariu</i>) + <i>entlāku</i> (cfr. ksl. <i>tlūkq</i>)
Matzenauer [2009, 22]	<i>arri-en tlāku</i>	<i>arri</i> „Pferd“; cfr. <i>ar-waykis</i> „Füllen“; böh. <i>oř</i> , asl. <i>orb</i> id. „von Pferden austreten lassen“ – <i>dūrinys</i>
Pierson 1874, 162	<i>arrien</i>	acc. sg.
Leskien 1876, 33–34	<i>kas arient-lāku</i>	= lie. <i>kas aria ant lauko</i>
Brückner 1898, 486	<i>kas ari en tlāku</i>	der pflügt im Scharwerk
Berneker 1896, 281	<i>arrien tlākut</i>	acc. von <i>are</i> cfr. lett. <i>are</i> „Ackerland“ „dreschen“ entlehnt aus poln. <i>łtoczyć</i>
Trautmann 1909, 174–175	<i>arrien</i>	„pavimentum, altare“; mhd. <i>ern</i> „Fußboden, Tenne“.
Trautmann 1910, 302	<i>arrien</i>	„Tenne“ Neutr. Akk. Sg. – entlehnt aus got. * <i>arin</i> N. „pavimentum, area“ = ahd. <i>arin</i> , <i>erin</i> N.

Pirmąjį *hapax* elementą jau Vateris (1821, 41) ir Nesselmannas (1845, 87; 1873, 7t., 189) norėjo susieti su veiksmožodžiu lie. *arti*. Matzenaueris (2009, 22) čia veikiau išvelgė žodį *arri* „Pferd“, plg. *ar-waykis* „Füllen“ ir toliau č. *oř*, s.sl. *orb* id.

Nesselmanno pozicija verta įsigilinti.⁴ Tyrėjas beveik trisdešimt metų, ski-

⁴ Plg. Nesselmann (1873, 7t.): „*arrientlāku*, *Ench.* 52 soll dem deutschen Text gemäss heissen er drischt. Der zweite Theil des Wortes weiset wohl unzweifelhaft auf kslav. *tlūkq*, *tljeszti*, russ. *tolkāju*, *tolkāt'*, poln *tlukę*, *tluc*, schlagen, stossen, hin, während der erste Theil sehr entschieden an litt. *ariū*, *arti* u. s. w. pflügen (s. unter *artoys*) erinnert; ich denke mir nun die Entstehung dieses wundersamen Wortes so: Der Uebersetzer hatte den bekannten Spruch vor sich: du sollst dem Ochsen, der da drischt, nicht das Maul verbinden“; nun hatte derselbe, der hiesigen Landessitte gemäss, den Ochsen zwar häufig zum Pflügen, aber nie zum Dreschen benutzt gesehen, daher übersetzte er: „der da pflügt“; *aria* oder ähnlich, veränderte dieses aber nach nochmaliger Einsicht in den deutschen Text in *tlaku*, vielleicht *en-tlaku*, so dass nun in seiner Handschrift und von

riančių *Die Sprache der alten Preußen...* (1845) ir *Thesaurus* (1873), brandino savo požiūrį. Nesselmannas junginį *arrientlāku* vokiškai apibūdina kaip *rätselfaft*, t. y. „mįslingą“. Pirmąjį jo elementą *arrien-* mokslininkas sieja su lie. *arti* „ardyti“; o antrąjį elementą *-tlāku* – su s. sl. *tlūką tljeszti* (taip pat su r. *tolkaju, tolkať*; le. *tlukę tluć* „mušti, daužyti“). Toliau Nesselmannas numato galimą situaciją, kad vertėjas turėjo omenyje biblinį posakį „netrukdyk jaučiui, kuris aria“; tačiau manydamas, kad jautis visada tik aria (o ne kulia), jis taip būtų pritaikęs savo vertimą: vietoje *der da drescht* (t. y. „kas [kuris] ten kulia“) šią ištrauką prūsiškai būtų perteikęs kaip „kas [kuris] ten aria“ (t. y. *der da pflügt*). Galiausiai vertėjas, dar kartą pažvelgęs į vokišką tekstą,⁵ rankraštyje šalia irgi įrašė *tlāku* arba *en-tlāku*... Rezultatas buvo toks, kokį dabar matome išspausdintame tekste, kur šios dvi formos liko šalia, susiliejo ir galiausiai sukūrė tai, ką Nesselmannas pavadino *rätselfaft* junginiu (gal tiksliau būtų – tautologiniu junginiu). Toks yra gana kūrybiškas ir prielaidų nestingantis Nesselmano aiškinimas. Jis buvo kritikuojamas jau Piersono (1874, 162), pasak kurio, *arrien* yra objektas, o *tlāku* – veiksmazodis.

Leskienas (1876, 33t.) pr. *kas arrientlāku* faktiškai tapatina su lie. *kas aria ant lauko* „kuris aria lauke“ (su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis tiriant *-o kamieno vienaskaitos kilmininką).

Brückneris (1898, 486, išn.) be jokių komentarų siūlo skaityti: *kas ari en tlāku* „der pflügt im Scharwerk“ t. y. „kas aria sunkiai dirbdamas“; tačiau nepateikia jokie tikslesnio segmento *en tlāku* aiškinimo.

Bernekerio (1896, 61) nuomone, svarstyteni du skirtingi žodžiai: *arrien* ir *tlākut*. Pirmasis yra galininkas iš *are*, plg. [?] la. *are* [turbūt *āre*] „laukas (vok. *Ackerland*)“; t. y. *arrien* acc. sg. iš **ari* „Acker“; plg. la. *are* „Ackerfeld“; antrasis yra skolinsys iš le. *tloczyć*. Todėl, pasak Bernekerio, segmentas *kas ari en tlāku* būtų lygiavertis vokiškam „der das Ackerfeld tritt“.

Vėliau Trautmannas (1909, 174t.; 1910, 302, 450) atmeta Nesselmanno siūlymą kaip *falsche Lesung* ir siūlo naujovišką požiūrį šiuo klausimu. Konkrečiai Trautmannas mano, kad: 1. *arrien tlāku* turi būti suprantamas kaip dviejų žodžių seka, remiantis Drezdeno kodekso tekstu; 2. negali būti kulia-ma dirbamuose laukuose (vok. *Ackerfeld*), kaip manė Bernekeris, nes tokiau

da auch im Drucke beide Formen neben einander stehen blieben und zu einem räthselhaften Compositum zusammenwachsen“.

⁵ Plg. Bezenberger (1878, 275): „nach nochmaliger einsicht in den deutschen text“.

būdu grūdai būtų ėminti į žemę; 3. kuliama ūkio kieme, todėl *arrien* turi būti suprantamas kaip „ūkio kiemas“:

Kalbant apie etimologiją, Trautmannas manė, kad prūsų žodis *arrien* (bevardės giminės vienaskaitos galininkas) reiškia „pavimentum, area“ ir yra skolinys iš bevardės giminės go. **arin* (plg. s. v. a. *arin*, *erin* „pavimentum, altare“; s. v. a. *ern*, *eren* „ūkio kiemas“). Prūsų kalbos *arrien* (Ench.) ir *plonis* (Elbing, plg. la. *plāns*) „ūkinis kiemas“ sinonimija aiškina kaip tarmių skirtumas. Toliau pr. *tlāku* Trautmannas taip pat aiškina kaip skolinį, bet iš le. *tloczyć* „kulti, mušti“:

1.2. Po Trautmanno

Kaip galima pastebėti iš toliau pateikiamos apžvalgos, ir po Trautmanno (1910) prūsistų nuomonė nebuvo vieninga.

Endzelynas (1943, 144, 265) apsiriboja pasakymu, kad prūsų žodis *arrien* yra vienaskaitos galininkas „ar nežināmu nozīmi“. Dėl prūsų *tlāku* Endzelynas mano, kad šis taisytinas į **tātku* ir reiškiantis „mindžioja, trypia (vok. *tritt* iš *treten*)“:

Pasak Toporovo (1958, 113; 1975, 105t.), pr. *arrien* reiškia „ten, čia“ ir yra tos pačios šaknies **ār-* kaip lie. *orañ*, la. *āran*. Pagal poziciją tekste jis tiksliai atitinka dalelytę vok. *da*. Apie prūsų *tlāku* Toporovas pasisakyti nespėjo.

Anot Mažiulio, dalelytė vok. *da* liko neišversta į prūsų kalbą, ir Abelis Vilis *arrien tlāku* išvertė kaip „javus kulia“, vadinasi, *arrien* buvo ne kas kita kaip „javai“. O dėl prūsų *tlāku* Mažiulis pritarė Endzelyno pasiūlytai metatezei *tlāku* → **tātku*, tačiau jo siūloma reikšmė būtų „kulia“:

Mažiulis (1988, 91–93) pastebi panašumą su Įstatymo knyga (25:4) ir atkreipė dėmesį į atitinkamą Vulgatos tekstą (plg. 8). Toliau Mažiulis patikslina, kad: 1. prūsų Enchiridione vok. *da* nėra išverstas; 2. Enchiridione vok. *dreschet* išverstas dviem žodžiais *arrien tlāku* „javus kulia“; 3. pr. *arrien* (acc. sg.) reikšmė yra „javai“. Toliau jis mini Būgos (RR 2, 93) prielaidą, kad pr. *arrien* etimologiškai sietinas su lie. *aruódas* (kur *aruo-* „javai“), tad pr. **ari* reiškia „dirviniai“. Mažiulis pastebi, kad tai vis dėlto nėra pagrįsta nei morfologiškai, nei semantiškai ir toliau siūlo tokią takoskyrą: būdvardžių abstraktai kaip vak. baltų fem. **arī* (nom. sg.) arba rytų baltų neutr. **aru* (nom.-acc. sg.) vėliau būtų buvę perdaryti kaip baltų būdv. **arva-* „susijęs su arimu“ (plg. lo. *arvus* < **arvos* „susijęs su arimu“, *arvum* „vietovė“).

Smoczyński (1990, 305; UDLA, 28) daro naują prielaidą, kad žodis *arrien* taisytinas į **arnen*, su <ri> vietoj <n>. Tai būtų galininko forma, vardi-

ninkas **arns*, skolinys iš s. v. a. *arn, erne* „Ernte“ arba iš s. v. a. *arnōt* „derliaus (metai) (vok. *Ernte[zeit]*)“ ← *arnōn* „derlių nuėmimas (vok. *Ernten*)“ (plg. EWD, 295).

2. Bezenbergerio prielaida

Iš pateiktos sintezuotos *hapax arrien|tlāku* apžvalgos lengva pastebėti aiškinių įvairovę, kuri akivaizdžiai rodo, kad klausimas toli gražu nėra išspręstas. Tačiau, man regis, dar labiau įsidėmėtina, kad Bezenbergerio darbai liko kitų tyrėjų ne tik nepanaudoti, bet netgi iš esmės visai (ar beveik) necituojami.

Pateikta apžvalga parodė, kad Trautmannas juos ignoruoja, o Endzelynas ir Toporovas mini labai probėgšmais. Visi kiti pagrindiniai potrautmaniniai prūsų kalbos tyrėjai – Mažiulis, Smoczyński, Schmalstieg – Bezenbergerio samprotavimų apie čia nagrinėjamą *hapax* visai nemini (gal net nežino?). Nematau pagrindo manyti, kad Bezenbergerio požiūris, anaipol ne banalus, buvo ignoruojamas tyčia. Tačiau tai yra faktas (nors ir keistas), kad Bezenbergerio samprotavimai vėlesnių tyrėjų buvo nepastebėti ir todėl liko nežinomi.

Manau, kad Bezenbergerio prielaidą išties verta prisiminti, kritiškai įvertinti ir vėl paleisti gyvuoti mokslo pasaulyje. Iš tikrųjų Bezenbergeris (1878; 1897; 1911) bent triskart pasisakė apie *hapax arrien|tlāku* junginį. Pirmą kartą viename straipsnyje ir vėliau recenzuodamas Bernekerio (1896) ir Trautmanno (1910) knygas apie prūsų kalbą.

Poleminis Bezenbergerio punktas dėl nagrinėjamo *hapax* buvo Leskien (1876) nuomonė. Savo ruožtu Leskienas jau buvo polemizavęs su Nesselmannu (1873), tačiau abu sutiko, kad *arrien|tlāku* yra „mįslingas dūrinys“⁶ taigi vienas žodis, ir kad jis atsirado pokalbio metu tarp vertėjo ir jo *tolken*, talkininko, kuris turbūt buvo Paulius Mėgotas (*Paul Megott*). Leskienas įsivaizduoja, kad Abelis Vilis paklausė savo talkininko: kaip yra prūsiškai „*der ochse drischt*“; t. y. „jautis kulia“? O šis – teigia Leskienas – atsakė vieninteliu jam žinomą būdu. Kadangi šiam *tolken*, talkininkui, *jautis* ir *kulti* jokios sąsajos neturėjo, jis išvertė pagal jam žinomą su jaučiu susijusį pasakymą, vadinasi – *arti dirvonq*. Iki čia samprotavimo logika aiški.

Bet toliau Leskienas plėtoja mintį, kad *tolken*, talkininkas, išvertė *ária ànt laúko*, iš kur galėjo atsirasti prūsų *arie ent lauku*. O čia logika jau šlubuoja. Kad taip yra, pripažįsta ir pats Leskienas, kuris savo aiškinimą apibūdina

⁶ Plg. Leskien (1876, 33t.): „rätselhaftes compositum“.

kaip „drąsią prielaidą, [nors] visai galimą atsižvelgiant į tokius iškraipytus šaltinius“.⁷ Tuo ir baigiasi Leskieno samprotavimas.

Bezenbergeris kandžiai pabrėžia, kad pats Leskienas savo hipotezę laikė labai bloga. Be kita ko, teigia toliau Bezenbergeris, veltui prūsų tekstuose ieškotume prielinksnio *ant* arba *ent*, tad beprasmiška samprotauti, kaip daro Leskienas, ar <-lāku> yra kilmininkas ar galininkas... Pagaliau Leskienas būtų turėjęs nurodyti, kad rekonstruojamas žodis **art* „arti“ prūsų kalboje tikrai buvo vartojamas kartu su arimui skirtais gyvuliais.

Būtent šioje vietoje Bezenbergeris įterpė savo siūlymą. Jis su Leskienu kartoja, kad nagrinėjimą *hapax* turbūt galima „aiškinti ar taisyti“⁸ remiantis įvairiomis prielaidomis, bet nė vienos iš jų negalima pakankamai pamatuoti filologiškai. Toliau Bezenbergeris teigia, kad būtų patikimiau *arrien|tlāku* aiškinti kaip spaudos ženklus dėliojusio (setzerio) ar spaustuvininko (druckerio) iškraipytą formą, kurioje greičiausiai slypi tam tikras raidžių perkėlimas.

Turint omenyje, kad vok. *dreschen* lietuviškai yra *kūlti*, o latviškai *kult*, Bezenbergeris daro prielaidą, kad ir prūsiškai galėjo skambėti panašiai. Tiksliau, jis siūlo, kad prūsiškas atitikmuo galėjo pagrįstai būti trečiojo asmens forma **kulā*, vadinasi, „jis kulia (vok. drischt)“. Reikėtų atsižvelgti, kad Bezenbergeris daro tolesnę prielaidą, kad turbūt iškraipyta *hapax arrientalāku* galinė dalis. Anot vokiečių mokslininko, galėjo būti perkeltos dvi paskutinės raidės, taigi vietoj <-lā-ku> reikėtų atstatyti <-ku-lā> „kulia“.

Toliau Bezenbergeris samprotauja taip: jei prūsiškai *kas kulā* reiškia „kas kulia (vok. welcher drischt)“, tuomet pr. *arrient* atitiks vokiečių kalbos dalelytę *da*. Bet čia jis pasiduoda ir tiesiog prisipažįsta nežinąs, ką daryti su tokiu žodžiu⁹, vildamasis, kad galbūt kam kitam pavyks surasti paaiškinimą.

Čia baigiasi originalūs ir kažkodėl pamišti Bezenbergerio samprotavimai, kuriuos ketinau priminti ir vėl iškelti į dienos šviesą.

3. Įvertinimas

Pamėginsiu kritiškai įvertinti Bezenbergerio mintį ir taip pat (arba netgi) ją išplėsti. Faktiškai Bezenbergeris atsargiai siūlo *arrientalāku* taisyti į **arrientikulā*. Kyla klausimas, ar galima kaip nors stipriau pagrįsti tokį teiginį.

⁷ Plg. Leskien *ibid.*: „eine gewagte Vermutung, die man bei diesen corruptipiten Quellen wol haben darf“.

⁸ Plg. Leskien *ibid.*: „erklären, bez. emendieren“; Bezenberger (1878, 277).

⁹ Plg. Bezenberger (1878, 277): „Mit diesem Worte aber weiss ich nichts anzufangen; vielleicht gelingt einem anderen seine Erklärung“.

Visų pirma, norėčiau pabrėžti, kad Bezenbergerio skaitymas nėra nei daugiau, nei mažiau invazinis, t. y. nereikalauja nei daugiau, nei mažiau spėjimų nei kitų autorių (Endzelyno, Mažiulio) pasiūlytos hipotezės. Iš anksčiau pateiktos apžvalgos nesunku pastebėti, kad ir kiti tyrėjai pasitelkia tokius argumentus kaip raidžių perkėlimas ar raidžių metatezės. Be kita ko, tai dar mažiau padeda suprasti, kodėl Bezenbergerio prielaidos liko nepaminėtos.

Antra, verta bent trumpai priminti, kaip sąlygiškai paprastas raidžių perkėlimas leido Bezenbergeriui išspręsti sudėtingą klausimą ne tik elegantiškai, bet ir be jokio ypatingo prūsų kalbos iškraipymo. Be reikalo kitų čia suponuojamas skolinys iš slavų kalbų. Tačiau Bezenbergerio prielaida gali deramai paaiškinti tik antrąjį, ne pirmąjį, dėmens elementą. Trečia, tai, kas būdinga Bezenbergerio aiškinimui, gali būti ir jo silpnybė. Jis vartoja terminą *buchstabenverstellung*, t. y. „raidžių perkėlimas“, bet tiksliau tai būtų skiemenų perkėlimas, nes jis kalba ne apie pavienes raides. Tokie atvejai yra išties reti, plg. Ench. 57,17 *poklausīmanas* iš **poklausīnamas* „išklausomos (vok. *erhöret*)“¹⁰, galbūt ir Grunau *gaulka* iš **galvuka* „galva (vok. *heupt*)“. Tiesa, seniausiuose baltų raštuose galėtų būti, tad vertėtų kryptingai ieškoti daugiau panašių atvejų. Jų pasitaiko ir G. Mancelio darbuose,¹¹ pvz., 1631 m. *parrada*, bet 1643 m. *padarra* (cf. Kazakėnaitė 2023, 112).

Bezenbergerio atstatytoje formoje **arrientkulā* lieka neišaiškintas raidės <t> statusas, nes abejočiau, ar tikslinga manyti (kaip darė Bezenbergeris), kad pirmas dėmuo yra būtent *arrient*. Verta atkreipti dėmesį į bent vieną prūsų Enchiridiono paralelę, kai <t> traktuotina kaip neetimologinė raidė. Tai yra žodis, reiškiantis „tvaną (vok. *Sündflut*)“:

Ench. 119,10; 121,1–2 *aufkandifnan* vs. Ench. 119,24 *aufstkandifnan*.

Galima manyti, kad tokiais – kad ir retais – atvejais, spaustuvės teksto rinkėjas (setzeris) išsirinko raidę <t> vietoj <k> ir pasidėjo į savo rėmelį; paskui pasitaisė ir į formuojamo sakinio rėmelį įsidėjo teisingą raidę <k>. Tačiau, matyt, jis pamiršo iš rėmelio išimti raidę <t>, likusią tame pačiame sakinyje. Ženklių dėliotojo klaidos ar klaidelės dažniausiai įsiveldavo būtent taip, panašiai galėjo atsitikti ir *arrien|tlāku* atveju. Jei raidę <t> aptariamame sakinyje laikome pridėtine dėl banalios setzerio klaidos, tuomet pirmasis formos

¹⁰ Plg. Smoczyński (2000).

¹¹ Dėkoju anoniminiam recenzentui už nuorodą.

**arrien*[t]kulā dėmuo bus *arrien* (beje, panašiai manė ir kai kurie kiti tyrėjai tiek prieš, tiek po Trautmanno).

Atstатыtos formas **arrientkulā* antrąjį dėmenį galima suprasti kaip esamojo laiko trečiąjį asmenį, remiantis aiškinimu, kad galinė grafema <-ā> žymi diftongą -ai, vadinasi, -kulā = -kulai, plg.: *billā* ~ *billa* ~ *billai* „sako, kalba“, *kaltzā* ~ *kelsāi* „rėkia“ ir t. t.¹²

5. Įst 25:4 baltiškasis kontekstas

Kaip sakyta, Bezenbergeris buvo įsitikinęs, kad pirmasis *hapax* dėmuo *arrient* turėjo reikšti kažką panašaus į vok. *da*. Tęsiant tyrimą reikėtų taikyti hermeneutinį metodą.¹³ Iš tikrųjų, jeigu į nagrinėjimą įtrauksime ir lietuvių bei latvių seniausius katekizmus, pamatysime, kad lokalinis atitikmuo turbūt yra tiktai latvių Rivijaus katekizme:

**Ɔad/ Thōw nhe buhs tham Weerscham / Kats
teers tur strada/ to Mutte ayβeth. Item Wens**

Latvių k., 1586 m. Rivijaus katekizmas, 32.13.

iauczui kulenczem ne vschrischi nasru.

Lietuvių k., 1579 m. Vilento katekizmas, 40.1.

Luther 1561	<i>Du solt</i>	<i>dem Ochfen der</i>	da	<i>Drefchet /</i>	<i>nicht das Maul verbin-</i> <i>den</i>
Vilis 1561	<i>tu turei</i>	<i>stefmu kur=wan</i> <i>kas</i>	arrien	<i>tlāku</i>	<i>ni stan āuſtin perrēift</i>
Rivijus 1586, 32.13	<i>Thōw nhe</i> <i>buhš</i>	<i>tham Weerscham</i> <i>/ katteers</i>	tur	<i>ſtrada</i>	<i>to Mutte ayβeth.</i>
Vilentas 1579, 40.1	–	<i>iauczui</i>	∅	<i>kulenczem</i>	<i>ne vschrischi nasru.</i>
Zengštokas 1612, 40.1	–	<i>iauczui</i>	∅	<i>kulenczem</i>	<i>ne vschrischi nasru.</i>

Vėlesnėje lietuvių raštijoje, kaip ir Vilento bei Zengštoko katekizmuose, vokiečių kalbos dalelytė yra be jokio atitikmens:

¹² Plg. Smoczyński (1997); LAV, 54–57; 187–188, ir kt.

¹³ Plg. Dini (2024).

*100 Jaucziui kullenczem, búrnos nu,
úfzrifchh-
wnta Broki kucwój ei wnt*

Lietuvių k., Bretkūno Biblijos rankraštis 1590, Dt_267v.

Ne vžriβk' nafrū jáucziui dirbancziám'

Lietuvių k., 1599 m. Daukšos Postilė, 367.

**4. Tu * jáuczo kullenczo nafrus
ne turri užriβti. * I Kor. 9, 9.**

Lietuvių k., 1755 m. Kvantas Biblija, 287.

Nėja' pientis' Rāfstar Jāko: Jáucio kullencio

nafrū užriβk. Bei: Koznas darbinink'

Lietuvių k., 1719 m. Lizijaus katekizmo rankraštis, 37–38.

**4. Tu * jáuczo kullinczo nafrus
ne turri užriβti.
* I Kor. 9, 9. I Tim, 5, 18.
Sol. 5, 4.**

Lietuvių k., 1816 m. Rėzos Biblija, 311.

Bretkūnas 1590, Dt_267v	–	Jaucziui		∅	kúllenczem,	búrnos ne=úfzrifchh
Daukša 1599, 367	Ne vžriβk'	nafrū	iáucziui	∅	dirbancziám'	
Lizijus 1719, 37–38	–	Jáucio		∅	kullencio	nafrū n' užriβk
Engelis 1722, 59	–	Jaucio		∅	kulencio	nafrū n' užriβk
Kvantas (Quandt) 1755, 287	Tu	jáuczo		∅	kullenczo	nafrus ne turri užriβti
Rėza 1816, 311	Tu	jáuczo		∅	kullinczo	nafrus ne turri užriβti

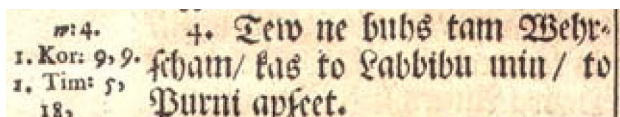
Išimtį sudaro Chylinskis, kuris seka kitu šaltiniu ir perteikia temporalinę reikšmę:

Chylinskis 1660	<i>Neryszy jauciuy nafru, kad kula</i>
Statenbijbel 1639, 557	<i>Ee= nen offe en fult ghy niet muyl-banden / als hy dorfcht</i>

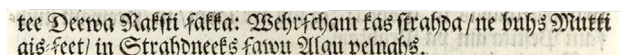
Tuo tarpu vėlesnė už Rivijų latvių raštija yra įvairesnė ir įdomesnė:

Latvių k., 1631 m. Mancelis, 500.

Latvių k., 1689 m. Gliukas, 385.

Latvių k., 1685 m. Adolphi, 26bis.

Anonimas 1615, HB	<i>thōw nhe buus</i>	<i>tam Werfcham</i>	<i>katters</i>	tur	<i>strada</i>	<i>to Mutte aybeth.</i>
Mancelis 1631, 500	<i>tōw nhe buhß</i>	<i>tam Wehrfcham</i>	<i>katters</i>	∅	<i>strahda</i>	<i>to Mutt aifect.</i>
Adolphi 1685, 26bis	–	<i>Wehrfcham</i>	<i>kas</i>	∅	<i>strahda/</i>	<i>ne buhs Mutti ais=feet.</i>
Bihbele 1689, 94	<i>Tew ne buhs</i>	<i>tam Wehrfcham</i>	<i>kas</i>	to Labbibu	<i>min</i>	<i>to Purni apfeet.</i>
Bihbele 1911, 214	–	<i>Wehrfim,</i>	<i>kas</i>	labibu	<i>min,</i>	<i>tew ne=buhs purnu apfeet.</i>

Kaip matyti, čia pasirodo bent du variantai: katekizmuose yra atitikmuo *tur*, t. y. „ten“, turintis lokalinę reikšmę, arba nėra jokio atitikmens, o Biblijoje aptinkamas daiktavardis *Labbibu* acc. sg. (nom. sg. *labiba* „derlius“).

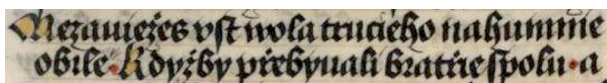
6. Įst 25:4 makrokontekstas

Norint šią mintį plėtoti toliau, verta, kad ir iš paukščio skrydžio, pana-
grinėti skirtingų raštijų tekstus, nuo artimesnių žvelgiant į tolimesnius, nuo
seniausių į moderniausius. Štai kai kurių senesnių kalbų atitikmenys verti-
muose:

Hebrajų k.	<i>loo-tah.som shoor be-diish-oo</i>
Graikų k.	οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα (<i>Septuaginta</i>)
1 Kor 9:9	Οὐ κημώσεις βοῦν ἀλοῶντα <i>non alligabis os bovi trituranti numquid de bubus cura est Deo</i>
1 Tim 5:18	οὐ φιμώσεις βοῦν ἀλοῶντα <i>non infrenabis os bovi trituranti et dignus operarius mercede suo</i>
Armėnų k.	<i>mi kapes' es z-c' ruk ezin kalotwoy</i>
Vulgata	<i>Non ligabis os bovis terentis in area fruges tuas</i>
Wycliff 1382	<i>Thou schalt not bynde the mouth of the oxe tredynge thi fruytis in the corn floor</i>

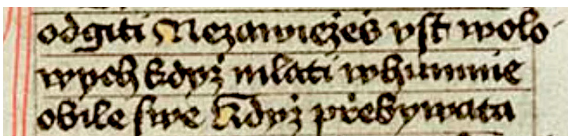
Pažymėtina, kad hebrajų kalboje (pažodžiui „nedėk antsnukio jaučiui, kol jis kulia“) sakinys konstruojamas vartojantrieveiksmį *be-* (kuris čia turi lai-
ko/įnagininko reikšmę) ir infinityvą *diish*, t. y. *hapax*, reiškiantį jaučio atlie-
kamą kūlimą. Septuagintos (ἀλοῶντα) ir Vulgatos (*terentis*) versijose yra daly-
vis. Tačiau reikėtų pastebėti, kad versdamas 1 Kor 9:9 ir 1 Tim 5:18 Apaštalų
laiškuose šv. Jeronimas galėjo remtis tik graikų kalba, o Įst 25:4 – ir hebrajų.
Be to, Senojo Testamento vietos vertime jis pakeitė patį sakinį, pridėdamas
vietos apibrėžtį (*in area*) ir papildinį (*fruges*). Vertime (greičiausiai iš graikų ir
siry kalbų) į armėnų kalbą (pažodžiui: „nerišk antsnukio jaučiui kuliančiam“) yra
veiksmožodinis būdvardis iš „kulti“ (nom. *kaloti*). Pagal Vulgatos tekstą
verčia Wycliffas, Malermi, taip pat ir Skoryna.

Toliau taip pat verta atsižvelgti į XVI amžiaus baltų kalboms artimus če-
kišką¹⁴ ir lenkišką kontekstus:

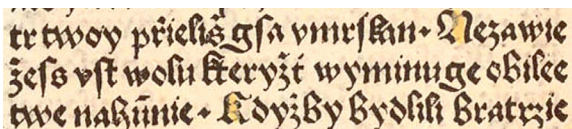

Čekų k., 1435 m. Bible Padeřova, Įst 25:4.

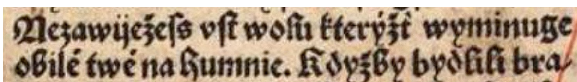
¹⁴ Norėčiau padėkoti kolegai Iljai Lemeškinui (Praha–Vilnius) už malonų medžiagos suteikimą.

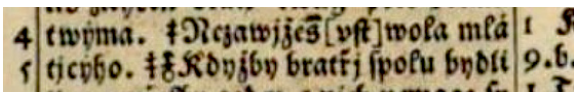
Čekų k., 1450–1475 m. Bible Mlynářčina, Įst 25:4.

Čekų k., 1488 m. Bible Pražská, Įst 25:4 (Městská knihovna v Praze; sign. H 417).

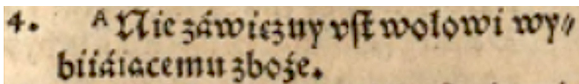
Čekų k., Bible Benatská, Įst 25:4 (Knihopis K01097).

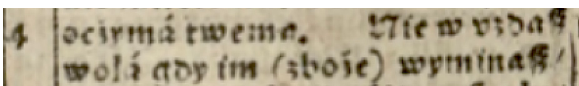
Čekų k., 1596 m. Bible Králická, Įst 25:4.

Įst 25:4 – čekų k.

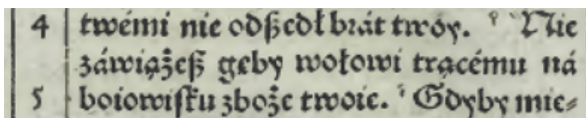
1435 Bible Padeřova	<i>Nezawiezes</i>	<i>vst</i>	<i>wola</i>	–	<i>trucieho</i>	<i>na humnie</i>	<i>obile</i>
1450–1475 Mlynářčina	<i>Nezawiezes</i>	<i>vst</i>	<i>wolo= wych</i>	<i>kdyz</i>	<i>mlati</i>	<i>w humnie</i>	<i>obile swe</i>
1488 Pražská	<i>Nezawie=zezs</i>	<i>vst</i>	<i>wolu</i>	<i>kteryzt'</i>	<i>wyminuge</i>	<i>obilee twe</i>	<i>na hunie</i>
1506 Benatská	<i>Nezawiezezs</i>	<i>vst</i>	<i>wolu</i>	<i>kteryzt'</i>	<i>wyminuge</i>	<i>obile twe</i>	<i>na humnie</i>
1596 Králická	<i>Nezawiezes</i>	<i>[vst]</i>	<i>wola</i>	–	<i>mlá=tjcyho</i>	–	–

Lenkų k., 1563 m. Lismanino Biblija, Įst 25:4.

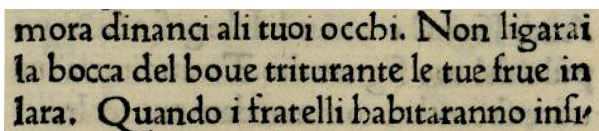
Lenkų k., 1572 m. Nesvyžiaus Biblija, 247.

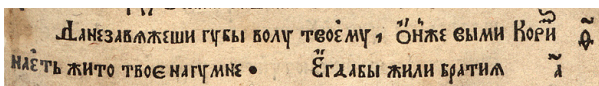
Lenkų k., 1599 m. Wujeko Biblija, 204.

Ist 25:4 – lenkų k.						
1563 Biblia Brzeszka	Nie zawiązesz	gęby	wołowi	–	młóćacemu	–
1563 Biblia Lismanin	Nie zawięzuj	oft	wołowi	–	wybiłaiacemu	zboże
1572 Biblia (Nieśwież)	Nie w vzdaf	–	wolá	gdy im (zboże)	wyminaß	–
1582 Wujek Post., 90, 96	nie zawięzuy	gęby	wołowi	–	robiącemu	–
1599 Wujek Kraków	Nie zawiążeš	gęby	wołowi	–	trącemu	ná boiowistę zboże twoie
1632 Biblia Gdańska	Nie zawięzuj	ust	wołowi	–	wybijajacemu	zboże

Visa tai skatina išplėsti tekstologinį tyrimą ir taip pat pateikti pavyzdžių iš XVI–XVIII amžių veikalų, dažniausiai biblijų:¹⁵

Italų k., 1471 m. Malermi, 99r.

Rytų slavų k., 1519 m. Skorynos Biblija, Ist 25:4.

tuoi. Non turerai la bocca del bue che batte. Quando habiteranno i frategli infie.

Italų k., 1532 m. Brùcioli, 88.

¹⁵ Dauguma tekstų yra internete.

4. Sa ei pea hārja suud kinnifidduma, kui ta pahmast tallab.

Estų k., 1739 m. Biblija, 88.

To nēdēfch tom Wohloj kēns mlofchi te Wufta fawēfajfch, a: Jaden Sēllaschē ju hwojdgogo Mūta mhnowaty i Tim. 5.

Vendų k., 1739 m. Enchiridion, 91.

Italų k.	Malermi 1471	<i>Non ligarai la bocca del boue triturante le tue frue in lara.</i>
	Brùcioli 1532, 88	<i>Nun turerei la bocca del bue che batte.</i>
	Marmochini 1546	<i>Non turerei la bocca del bue, mentre che trita.</i>
	Diodati 1607, 184	<i>Non metter la muferuola in bocca al bue, mentre trebbia</i>
Ispanų k.	Reina Valera Antigua, 1569	<i>No pondrás bozal al buey cuando trillare.</i>
Rytų slavų	Skoryna, 1517–1519	<i>Данезаважеши губы волу твоему, Онъже выминаеть жито на гумне</i>
Anglų k.	King James, 1611	<i>Thou shalt not muzzle the ox when he treadeth out the corn.</i>
Estų k.	Biibli Ramat, 1739	<i>Sa ei pea hārja suud kinnifidduma, kui ta pahmast tallab.</i>
Vendų k.	Enchiridion, 1739	<i>To nēdēfch tom Wohloj kēns mlofchi te Wufta fawēfajfch.</i>

Įdomu taip pat atsižvelgti į kai kurias vėlyvesnes biblijas:

Anglų k.	AKJV	<i>Thou shalt not muzzle the ox when he treadeth out the corn</i>
	New King James Version	<i>You shall not an ox while it treads out the grain</i>
Rusų k.	Bible Society of Russia	He заграждай рта волу, когда он молотит
Slovėnų k.	Slovenian Standard version	<i>Ne zavezuj gobca volu kadar vrši žito</i>

Estų k.	Biibli Ramat, 1927	<i>Āra seo kinni hārja suud, kui ta pahmast tallab!</i>
Prancūzų k.	Louis Segond, 1910	<i>Tu n' enmufeleras point le bœuf qui foule le grain</i>
Italų k.	ND = Nuova Dio- dati	<i>Non metterai la museruola al bue che trebbia il grano</i>
	Martini, 1817	<i>Non metterai la musoliera al bue, che tribbia le tue biade nell'aia</i>
	NV = Nuova rive- duta	<i>Non metterai la museruola al bue</i>
	CEI	<i>Non metterai la museruola al bue, mentre sta trebbiando</i>
Ispanų k.	Nueva Biblia Viva	<i>No le pondrás bozal al buey que trilla</i>
Portugalų k.	F.A. de Almeida	<i>Não atarás a boca ao boi quando deulha</i>

Kai kuriais atvejais grūdai (javai) aiškiai paminimi, o kitais – primenami vartojant konkretų veiksmažodį.

Einant tokiu keliu, nagrinėjimas įgijo platesnį tekstologinį aspektą, kuris gali mus priartinti prie galimo atsakymo į klausimą arba bent prie naujos hipotezės. Pateikti duomenys leidžia analizuoti tos pačios ištraukos kitas tekstines tradicijas lyginamuoju-kontrastyviniu metodu ir pateikti tam tikrų bendrų pastabų.

Nagrinėjamas *hapax*, kaip matyti, aptinkamas dviem skirtingomis sakinių struktūromis, kurios atspindi jų kilmę iš skirtingų tekstinių tradicijų. Kitaip sakant, veiksmažodis, atitinkantis vok. *dreschen* „kulti“, gali turėti iki dviejų argumentų. Remiantis čia surinktais duomenimis, pastebimi iš esmės tokie du variantai:

(a) yra tik vienas argumentas, tai yra veikėjas, vadinasi, veiksmažodis vartojamas kaip intransityvinis; taip sakinį perteikia (paprastai temporaline reikšme) nemažai kalbų, dažniausiai pradedant nuo XVI amžiaus, kaip ir kai kurie lenkų kalbos Biblijos vertimai;

(b) yra du argumentai – veikėjas, tiesioginis papildinys, ir dar vietos rodiklis (ang. *space circumstantial*).

Tik su vienu argumentu, be jokių objektų – pagal variantą (a) – sakinį perteikia seniausios kalbos (hebrajų, graikų, armėnų), taip pat ir vėlesnės: ispanų, portugalų ir sen. italų kalbos. Su dviem argumentais – pagal variantą (b) – sakinį perteikia nemažai kalbų, pradedant nuo šv. Jeronimo Vulgatos, kaip antai Wycliffo vidurinioji anglų kalba ir Malermi sen. italų kalba, taip pat ir Skorynos, Wujeko 1599 m. ir visi seniausi čekų kalbos Biblijos vertimai.

7. Laikinos išvados

Visos sukauptos pastabos pasirodė naudingos, norint dar kai ką pridurti apie nagrinėjamąjį prūsišką *hapax*. Pagaliau, aiškinimų margumyne neišvengiamai norėčiau pasiūlyti savo prielaidą arba esančių prielaidų patikslinimą apie *arrien* | *tlaku*.

Savo mintį pamėginsiu argumentuoti keliais žingsniais.

Prisiminkime Liuterio sakinį *Du folt dem Ochfen der da Drefchet nicht das Maul verbinden* ir skirtingus dalelytės *da* atitikmenis įvairiose kalbose.

Pirma. Ypač įdomu čia pabrėžti, kad iš dviejų galimų argumentų tik tiesioginis papildinys (objektas) aptinkamas vienas. Atvirkščiai, netiesioginis, tai yra vietos rodiklis, jei išvis jis yra, aptinkamas tiktai kartu su tiesioginiu, t. y. niekada nepasitaiko vienas. Tokia aplinkybė (galima būtų pasakyti – toks „tekstologinis spaudimas“) susilpnina kai kurių mokslininkų (pvz., Bernerkerio, Trautmanno) prielaidas, pagal kurias prūsų segmentas <*arrien*>, atitinkantis vok. dalelytę *da*, nurodytą vietą, kur jautis kulia, pvz., „klojimą“ ar „grendymą“ (vok. *Tenne*).

Antra. Primintina, kad, anot Grimmo žodyno (DWB), dalelytė *da* žymi įvykį prie objekto ir kad nagrinėjamojo *hapax* kontekste toks įvykis yra „javų kūlimas“ (plg. 0.2).

Sekdamas šia mintimi, norėčiau iškelti hipotezę, kad nagrinėjamame Liuterio sakinyje mįslinga dalelytė *da* yra būtent būdas kompensuoti tiesioginio papildinio nebuvimą. Baltų kalbose latvių raštija šiuo atveju parodo turbūt įdomiausią variantą su veikėju ir tiesioginiu papildiniu: *Tew ne buhs tam Wehr=fcham / kas to Labbibu min / to Purni apfeet*, kur *labība* „derlius; javai“ (plg. ME 2, 396: „das Getreide, Korn“) yra reikiamas objektas (tiesioginis papildinys).

Mažiulis (1988, 91) panašumą su Įstatymo knyga (25:4) jau įrodė pagal Vulgatą, kuri baigiasi dvigubu papildiniu *in area fruges tuas*. Panašiai ir Smoczyński (plg. UDLA, 28) spėjo, kad vertimas į prūsų kalbą buvo atliktas ne iš gretutinio vokiečių kalbos teksto (vad. Begleitexto), bet iš kito, nežinomo, vokiečių teksto, kur vok. *Ernte* atitiko lo. *fruges*. Turint tai omenyje, verta atkreipti dėmesį dar ir į tai, kaip gerai parodo pateikti duomenys, kad pirmoje sakinio pozicijoje bene reprezentatyviausias yra „derliaus“ ar panašią reikšmę turintis žodis. Iš tiesų, tokia reikšmė dažnai aptinkama kaip vienintelis papildinys Biblijos vertimuose. Šią poziciją atitinka būtent prūsų kalbos <*arrien*>.

Bet kaip suprasti šios prielaidos motyvaciją? Mat vertėjas Abelis Vilis suprato, kad Liuterio katekizmo kontekste dalelytė *da* žymi ne tiek vietos deiksą, kiek neišreikšto sakinio papildinio, t. y. tranzityvinio veiksmožodžio *kulti*, implikuotą objektą (galininką).

Tai įvertinęs, vertėjas numanė, kad prūsų kalboje reikia užpildyti tuščią „dėžutę“, kitaip sakinys *jautis kulia* be papildinio būtų atrodęs kaip neužbaigtas. Galimas daiktas, kad Vilis atliko savo vertimą atsižvelgdamas į kūlimo objektą. Paprasčiausiai vertėjo mintis verčiant šį sakinį galėjo stipriai paveikti subtekstas, kuris dar šiandien labai paplitęs vokiečių kalbos areale. Taigi, Abelis Vilis išvertė sakinį eksplicitiškai, perteikdamas kūlimo objektą.

Turbūt Abeliui Viliui buvo žinomas ir specifinis vokiškas terminas *Dreschochse*, tai yra jaučių rūšis, skirta pirmiausia kūlimui. Versdamas tekstą į prūsų kalbą jis turbūt pavartojo techninę sąvoką, šiuo konkrečiu atveju reiškiančią kūlimo veiksmą.

Kalbant apie formą, primintina, kad Smoczyński (plg. UDLA, 28) siūlė pirmąjį dėmenį, t. y. segmentą <arrien>, taisyti į *<arnen>, plg. vidurinio-sios vokiečių kalbos *arn* „derlius (vok. *Ernte*)“. Iš esmės sutinku su šiuo taisyumu, tačiau manyčiau, kad čia slypi skolinys ne iš *arn* „derlius (vok. *Ernte*)“, bet turbūt iš vidurinėsios vokiečių kalbos *âr ârn* „javų varpos (vok. *Ähre*)“ (plg. Lübben 1888, 22t.), o lotyniškai tai yra *spica*. Semantiškai ir formaliai skirtumas yra nedidelis, bet svarbus, nes leidžia suponuoti ryšį su vok. *Ähre dreschen* ir panašiais posakiais¹⁶.

Galų gale, atnaujinta Bezenbergerio ir Smoczyński prielaida apie <arrien>, abi suvienytos, sudaro pamatą naujam galimam *hapax* aiškinimui. Jei šie spėjimai yra priimtini, *arrien* | *tlāku* (du žodžiai!) taisytinai į **arnen*[*t*] *kulā*.

Apskritai šis aiškinimas man atrodo siūlytinai, nors pats pripažįstu, kad yra labai „prielaidingas“. Tačiau kaip bebūtų, jis tikrai nėra hipotetiškesnis negu visos kitos iki šiol pasiūlytos prielaidos. Vis dėlto, straipsnį norėčiau užbaigti primindamas Mažiulį (1988, 91), pabrėžiantį, kad „prūsų *arrien* reikšmę <...> bei jo etimologiją daugiau nei šimtmetis mėginama visai aiškinti“.

¹⁶ Plg. Duden s.v.: *Ähre dreschen, das Ausdreschen des Getreides*, vadinasi „javus kultū“, pateiktini pavyzdžiai: *Getreidekörner, Samen maschinell oder durch Bearbeiten mit einem Dreschflegel o. Ä. aus den Ähren, Hülsen o. Ä. lösen: Korn, Weizen, Raps dreschen*.

SUTRUMPINIMAI

B1 egz. – Signatur: Lib. impr. rar. Quart. 182, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (Haus Nr. 1, Unter den Linden).

B2 egz. – Signatur: 60, 17, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Haus Nr. 2, Berlin-Dahlem).

D egz. – Signatur: Lit. Slav. 51, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden.

DWB – Jakob Grimm, Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig: Hirzel (<http://dwb.uni-trier.de/de/>)

EWD – *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Erarbeitet im Zentralinstitut für Sprachwissenschaft Berlin unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer, München, Deutscher Taschenbuch Verlag (<https://de.thefreedictionary.com/EWD>).

LAV – Wojciech Smoczyński, *Lexicon der altpreussischen Verben*, Innsbruck: IBS, 2005.

ME – K[ārlis] Mühlenbachs, J[ānis] Endzelīns, *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4, Rīga, 1923–1932.

PKP 1 – Mažiulis 1966.

RR – Kazimieras Būga, *Rinktiniai raštai* 1–3, parengė Zigmas Zinkevičius, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1961.

SOPr 1 – William R. Schmalstieg, *Studies in Old Prussian. A critical Review of the relevant Literature in the Field since 1945*, University Park and London: The Pennsylvania State University Press, 1976.

SOPr 2 – William R. Schmalstieg, *Studies in Old Prussian. A critical Review of the relevant Literature in the Field from 1975 until 2005* (= *Billėmai bhe ersinnimai* 1), Vilnius: Vaga, 2015.

UDLA – Wojciech Smoczyński, *Untersuchungen zum deutschen Lehngut im Altpreussischen*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.

VH egz. – Signatur: Ms. boruss. fol. 462: *Johann Severin Vater: Enchiridion. Der kleine Catechismus Doctor Martin Luthers, Teutsch und Preussisch. Gedruckt zu Königsberg in Preussen durch Johann Daubmann. M. D. LXI* (Abschrift) Faber: Collatio der Abschrift an Druck, 64 Bl., Halle, um 1821.

ŠALTINIAI

Adolphi 1685 – Der Kleine | Catechismus / | D. MARTINI LUTHERI, | Seliger Gedächtniß / | Wie er vormahls / durch den Seel: | ... | von | HENRICO ADOLPHI,

| ... | Mittau / | Gedruckt / von Sr: HochFürftl: Durchl: Hof=Buchdrucker | George Radeßky/ 1685.

Anonimas 1615 – ENCHIRIDION | Der kleine Cate- | chismus: Oder Chriſtliche zucht | für die gemein Pfarhern vnd Pre= | diger ... | Gedruckt zu Riga in Lieffland | bey Nicolaus Mollin | 1615.

Armėnų Biblija – *Girk' Astuacašunč' k' hin ew nor ktakaranac'*, I Venetik, I vans Mxit'areanc' i surb Łazar, 1860.

Bible benatská 1506 – Biblij Cžejška W Benatkach tiſſtėna, Venecija, Petr Liechtens- tein, 1506.XII.5.

Biblia Brzeszka 1563 – Bjblija ſwięta / | Tho ieſt / | Kſięgi Stárego v | Nowego Żakonu / właſiue z Żydowskiego / Greckiego / y | Łacińſkiego / nowo ná | Polski ięzyk z pil= | noſcia y wiernie | wyložone. [Brest, 1563].

Biblia nieſwieska 1572 – Biblia. To ieſt kſięgi ſtarego y nowego przymierza znowu z ięzyka Ebreyskiego, Greckiego, Łacińſkiego na polski przełożone, Nieſwież.

Biblia Gdańska 1632 – BIBLIA SWIĘTA: KSIĘGI STAREGO Y NO- | WEGO PR- ZYMIERZA Z ZY- | dowſkiego y Greckiego Języká | ná Poljki pilnie y wiernie | przetłumáczone. | ... WE GDANSKU... Roku M DC XXXII.

Biblia Lismanin 1563 – Bjblija ſwięta / Tho ieſt / Kſięgi Stárego y Nowego Żakonu / wlasnie Żydowſkiego / Greckiego / y Łacińſkiego / nowo ná Poljkie z pilnoſcia wiernie wydane.

Biblia Wujek 1599 – Biblia To ieſt Kſięgi Starego Y Nowego Testamentu, Według Łacińſkiego przekładu ſtarego, w koſciele powszechnym przyiętego, na Polski ięzyk z pilnoſcia przełożone... Przez... Iakuba Wuyka [Kraków, 1599].

Biblia 1613 – *Bible Svatá aneb Vſhecka svatá písmá starého i nového zákona*, Podle posledního vydání kralického z roku 1613, Praha, Biblické Dílo.

Biibli Ramat 1739 – Biibli Ramat / | ſe on keik | ſe | Jummalá Sanna, | ... | Tallin- nas / | Trúkkis ſedda Jakob Joan Kóler. | 1739. Aaſtal.

Bihbele 1911 – *Bihbele. Wežahs un Jaunahs Deribas wehtee Rakſti*. No Britanijas un Ahrſjeme Bihbeles Beedribas iĵdoti. Leipzigâ Drukati pee Poeſchela un Treptes.

Bretkūnas Jonas 1590 [1996] – BIBLIA | tatai eſti | Wiſſas Schwentas Raſchtas, | Lietúwiſchkaĩ pergúlditas | per Joana Bretkūna Lietuwos Ple= | bona Karaliacziūie [...] | 1590. [= Faksimile der Handschrift Hrsg. von F. Kluge, J.-D. Range u. F. Scholz, VI – Supplementum Biblia Lituanica 1.1, Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh, 1996].

Brucioli, 1532 – *La Biblia... tradott[a] in lingua toscana da Antonio Brucioli*, Venezia; cfr. <http://bibbia.filosofia.sns.it/>

Chyliński Samuel 1660 – BIBLIA tatey ira Rasztas Szweťas seno ir naujo TESTA- MENTA. Pirmá karta dabar perguldytas Lietuwiszkaĩ liezuwiĩ uźmarioje. nog Samu-

elies Baguslawo Chylinska. Lietuwniko. ó nokłodu Diewo-baymos Karalistes Anglios, uż karalawima Jo Milistos Karalaus KAROLO ANTROIA Karalaus Anglios, Szkocios, Irlandios ir Francios [London 1660].

Daukša Mikalojus 1599 → Palionis 2000.

Diodati, 1607 – LA BIBBIA. CIOE', I LIBRI DEL VECCHIO, E DEL NVOVO TESTAMENTO. Nuouamente traflatati in lingua Italiana, | da Giovanni Diodati, di nation Luccheje. M. DC. VII.

Engelis 1722 – Der kleine Catechismus D. Martin Luthers / Deutfch und Littauifch [...] Anno 1722. Gedruckt in Königsberg, MIT Reußnerifchem Verlag und Schriften.

Gliukas Ernestas (Glück Ernst) 1689 – Ta Swehta Grahmata [defektinis egzempliorius be titulinio puslapio].

Lizijus Heinrich 1719 – Mážas Katgįsmas D. Mértino Lutteraus ..., Karalauczujė ißþpáuftas.

Luther 1528 – *Dat Olde Testament Dudefch. M. Luther*, Wittemberch, Melchior Lotter.

Luther 1561 – ENCHIRIDION Der Kleine Catechismus Doctor Martin Lu=thers / Teutfch vnd Preuffifch. Gedruckt zu Kõnigsperg in Preuffen durch Johann Daubman. M. D. LXI.

Luther 1739 – D. Martin Luthers | Kleiner | Catechismus | – | Doctor Martina Luthera | Maly | Catechismus. In: Des | Teutfch= | Und | Wendifchen | Hauß=Buchs | Erfter Theil, 1739.

Mancel Georg 1631 – Der kleine | Catechismus | D. MARTINI LUTHERI, | Seliger gedächtnis. | Von newen ubersehen | durch | GEORGIVM MANCELIVM | Semgallum P. | ... Gedruckt in der Küniglichen Häupt vnd See= | Statt Riga in Lieffland / durch vnd in Verle= | gung Gerhard Schrõders. [1631].

Mancel Georg 1643 – Das Hauß=Zucht=vnd | Leerbuch | Jezu Syrachs/ | Zum erften mahl in Lettifcher Zun= | gen gebracht vnd verfertiget/ vnd nun | zum ander mahl ũbersehen/ | Durch | GEORGIUM MANCELIUM | Semgallum, der H. Schriffte Licentiatum, | vnd jetziger Zeit Fürftlicher Churländifcher | Hoff=Prediger. | Ad Zoilum: | Seruiat omne DEO ftudium, fremat Orbis & Orcus: | Rumpatur Momus: Sat placuiffe DEO: | Cum Gratia & Privileg. Seren. Reg. Maj. Svec. | Riga in Lieffland/ | Gedruckt vnd verlegt durch Gerhard Schrõdern. | Im Jahr 1643.

Malermi (Malerbi) Niccolò 1471 – Biblia vulgarizata, in Venetia, ĩpressa da maestro Antonio Bolognese.

Marmochini Santi 1546 – La Bibbia tradotta in lingua toscana, di lingua hebrea, per il reuerendo maestro Santi Marmochini fiorentino... con molte cose vtilissime, & degne di memoria... Aggiuntoui il terzo libro de Macchabei non piu tradotto in lingua volgare. Oltre la precedenti stampe, di nuouo riueduta, corretta, & emendata dall'hebreo, quanto

al testamento vecchio, & dal greco, quanto al nuouo: & mutati molti vocaboli non bene tradotti, & limati, seguendo la propria verita... In Vinegia, M. D. XLVI.

Martini Antonio 1817 – Vecchio testamento secondo la volgata tradotto in lingua italiana... Antonio Martini... tomo III... Prato, Presso Luigi Vannini.

Quandt 1755 – BIBLIA, Tai estī: Wiſſas Szwentas Ráſtas, Séno ir Naujo Teſtamento, pagal Wokiſką Pérſtáttimá Mertino Luteraus, Su kiekwiemo Perſkryimo trumpu Praneſimmu, ir reikalingu Paženklinnimu tu paczú Źodzú, kurrie kittoſe Pérſkryimofe randomi, Nŭ kellŭ Mokytojŭ Lietuwoj' Lietuwiſkay pérſtattytas, Ir antrá Kartá iſſpáuftas. Karaláuczujė, 1755. Randamas pas Pilippá Kriſtupá Ranterį.

Reina Valera antigua, 1569–1602 – SAGRADA BIBLIA version directa de las lenguas originales por Eloíno Nácar Fuster y el muy rvdo. p. Alberto Colunga, O.P. Madrid, Biblioteca de autores cristianos, ⁵1953 (Reina Valera antigua revisada, 1977).

Rėza Liudvikas 1816 – BIBLIA, | Tai estī: | Wiſſas | Szwentas | Ráſtas | Seno ir Naujo | Teſtamento, | Su | kiekwiemo Pérſkryimo | trumpu Praneſimmu, | ... | Karaláuczujė, 1816. | Ráſtais iſſpáuftas pas Endriki Degen.

Rivius 1586 – ENCHIRIDION | Der kleine Ca= | techismus: Oder Chriſt= | liche zucht für die gemeinen Pfar= | herr vnd Prediger auch Hausueter etc. | Durch | D. Martin. Luther. | Nun aber aus dem Deud= | ſchen ins vndeudſche gebracht / vnd | von wort zu wort / wie es von D. | M. Luthero geſetzt / gefaſſ= | ſet worden. | Gedruckt zu Kŕnigsperg bey | George Ofterbergern | Anno M.D. LXXXVI. ||

Sengstock 1612 – ENCHIRIDION | Catechiſmas | Maſas / dæl paſpalitu | Plebonn ir Koznadiju / Wo= | kiſchku liebuwiiu paraſchits... Iſchpauſtas per Jona Fabričiu / | Metu M. DC. XII.

SEPTUAGINTA. Id est Vetus testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Edictio octava. Württembergische Bibelanstalt Stuttgart, 1935 (²1965).

Skoryna 1517–1519 – *Biblija ruska: vyložena doktorom Franciskom Skorinoju*, Prag.

Statenbijbel 1639 – žr. Kavaliūnaitė 2008, 395–761.

Swėta Grāmata 1689 – *Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds*, Riga, Wicken.

Vater Severin Johann 1821 – *Die Sprache der alten Preussen: Einleitung, Ueberreste, Sprachlehre, Wörterbuch*, Braunſchweig, in der Schul-Buchhandlung. Halle, gedruckt in der Gebauerſchen Buchdruckerei.

Vilentas 1579 – ENCHIRIDION | Catechiſmas | masas / dæl paſpalitu | Plebonu ir Koznadiju / | Wokiſchku liebuwiiu para= | ſchits per Daktara Mar= | tina Luthera. | O iſch Wokiſchka liebuwia ant | Lietuwiſchka pilnai ir wiernai pergul= | ditas / per Baltramieju Willentha | Plebona Karalauzuie ant | Scheindama. | Iſchſpauſtas Karalau= | czui per Iurgi Ofterber= | gera / Metu Diewa M. D. LXXIX.

Vilis Abel 1561, žr. Luther 1561.

Wycliff John 1382 – plg. textusreceptusbibles.com/Wycliffe

Wujek Jakob 1582 – *Postilla Catholiczna Mnieysza* To iest Krotkie Kazania albo Wykłady świętych Ewangeliy na każdą Niedzielę y na Każde święto... Na dwie części rozdzielone. [Poznań, Cz.1 i 2].

Wujek Jakob 1590, źr. Palionis 2000.

Wujek Jakob 1599 → Biblia Wujek 1599.

LITERATŪRA

Berneker, Erich 1896, *Die preussische Sprache. Texte, Grammatik, etymologisches Wörterbuch*, Strassburg: Trübner.

Bezenberger, Adalbert 1878, Altpreussisches II, *Altpreussische Monatschrift* 15, 269–281.

Böttcher, Kurt u.a. (par.) 1981, *Geflügelte Worte. Zitate, Sentenzen und Begriffe in ihrem geschichtlichen Zusammenhang*, Leipzig.

Brückner, Aleksandr 1898, Preussisch und Polnisch, *Archiv für slavische Philologie* 20, 481–515.

Bruns, Hans 1962, *Das alte Testament*, Gießen/Basel: Brunnen Verlag.

Būga, Kazimieras 1920–1922, Visų senieji lietuvių santykiai su germanais, in Idem, *Kalba ir senovė*, Kaunas: Švietimo Ministerijos leidinys.

Dini, Pietro U. 2020, Zur textuellen Grundlage des altpreußischen Enchiridions bei Mažiulis (1966), *Baltistica* 55(2), 315–328.

Dini, Pietro U. 2024, Sul “metodo ermeneutico” nello studio dell’Enchiridion di Martin Lutero in prussiano antico, in A. Cerri, P. Malloggi, *Declinazioni europee del pensiero linguistico, politico e religioso di Lutero* (= *Studia Baltica Pisana* 6), Novi Ligure: Joker Edizioni, 2023, 91–111.

Duden, Konrad 1963, *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*, Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut.

Endzelīns, Jānis 1943, *Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika*, Rīga: Universitātes apgāds.

Grimm – źr. DWB.

Kavaliūnaitė, Gina (red.) 2008, *Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblija. Senasis testamentas 1: Lietuviško vertimo ir olandiško originalo faksimilės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kazakėnaitė, Ernesta 2023, Leksikas izmaiņas Georga Manceļa Zīraka gudrības grāmatas 1643. g. un 1671. g. tulkojumā, *Baltistica* 58(1), 105–133.

Leskien, August 1876, *Die Declination im Slavisch-litauischen und Germanischen*, Leipzig: Hirzel [Reprint, Id. ²1963. Leipzig: Zentral-Antiquariat der DDR].

Lindow, Wolfgang 1998, *Plattdeutsch-Hochdeutschen Wörterbuch*, Leer: Institut für Niederdeutsche Sprache, Verlag Schuster.

Lübben, August 1888, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch 2*, Leipzig: Diedr. Soltau's Verlag.

Matzenauer, Anton 2009, Beiträge zur Kunde der altpreußischen Sprache (= *Studia Etymologica Brunensia* 8), Praha: Nakladatelství lidové noviny.

Mažiulis, Vytautas 1966, *Prūsų kalbos paminklai*, Vilnius: Mintis.

Mažiulis, Vytautas 1988, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas 1: A–H*, Vilnius: Mokslas.

Nesselmann, Georg H. Ferdinand 1845, *Die Sprache der alten Preussen an ihren Überresten erläutert*, Berlin: Dümmler.

Nesselmann, Georg H. Ferdinand 1873, *Thesaurus Linguae Prussicae. Der preussische Vocabellvorrath soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist*, Berlin: Harrwitz & Gossmann.

Palionis, Jonas (par.) 2000, *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*, Vilnius: Baltos lankos.

Pierson, William 1874 (Rez.), Georg H. Ferdinand Nesselmann, Thesaurus Linguae Prussicae, 1873, *Altpreußische Monatschrift* 11, 161–163.

Smoczyński, Wojciech 1990, Sullo strumentale plurale in prussiano, *Europa Orientalis* 9, 287–309.

Smoczyński, Wojciech 1997, Staropruskie Enchiridion. Abrewiatura końcowego dyftongu, *Slavistica Vilnensis* (= *Kalbotyra*) 46(2), 29–50.

Smoczyński, Wojciech 2000, Die altpreußischen Partizipialformen *poklausīmanas* und *enimumne*, *Linguistica Baltica* 8, 181–187.

Toporov, Vladimir 1975, *Prusskij jazyk 1: A–D*, Moskva: Nauka.

Trautmann, Reinhold 1909, Miscellen, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 43 (1–2), 173–176.

Trautmann, Reinhold 1910 [1970], *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Vater, Severin Johann 1821, *Die Sprache der alten Preußen: Einleitung, Ueberreste, Sprachlehre, Wörterbuch*, Braun[s]chweig: in der Schul-Buchhandlung. Halle: gedruckt in der Gebauer[s]chen Buchdruckerei.

Wille, Friedrich 1990, *De Plattduitsche Baibel*, Eigenverlag, Einbeck.

Pietro U. DINI

Dipartimento di filologia, letteratura e linguistica

Università di Pisa

Via S. Maria 36

I-56126 Pisa

Italy

[pietro.dini@unipi.it]